

EKONOMIJA KAO FAKTOR RAZVOJA CIVILNOG DRUŠTVA

ECONOMY AS A DEVELOPING FACTOR OF CIVIL SOCIETY

Mr. sc. Benjamin Taletović, viši asistent
Filozofski fakultet u Tuzli

Apstrakt. Ekonomija, sloboda, demokratija i civilno društvo su u čvrstoj međusobnoj vezi. Bez razvijene tržišne ekonomije ne može se izgrađivati i razvijati civilno društvo i demokratija uopšte. Za razvoj tržišne ekonomije potrebni su osnovni demokratski preduslovi – sloboda pojedinca, slobodna inicijativa, slobodno djelovanje privrednih subjekata. Između ekonomije, demokratije i civilnog društva nije prisutan strogi determinizam i automatizam, s obzirom da je bilo primjera razvoja ekonomije i u društvima i državama koja nisu bila slobodna, političko – pluralistička odnosno višepartijska. Ekonomski razvoj je ostvariv i može biti uspješan u društvima koja su u izgradnji demokratskih odnosa i civilnog društva ostvarila značajan napredak. Civilno društvo može da se uspješno razvija u ekonomski razvijenim i stabilnim zajednicama odnosno društvima. Socijalni (društveni) kapital je značajan faktor, koji je u funkciji razvoja demokratije i civilnog društva kao i u funkciji ekonomskog razvoja.

Ključne riječi: ekonomija, tržište, demokratija, civilno društvo, socijalni (društveni) kapital

Abstract. Economy, freedom, democracy and civil society are strong mutually tied. Civil society and democracy cannot develop at all without well – developed market economy. Market economy needs some basic democratic prerequisites such as individual freedom, free initiative and free economic subjects performance for a good developing. There were examples about economy development in some societies and states, which were not free in political or multi – party way, whereas there are not any strict limits and procedures between economy, democracy and civil society. Economic development is attainable and it can be successful in societies, which have made a progress in the building of democratic relations and civil society. Civil society can easily develop in stable, well – developed economic societies. Social (public) capital is an important factor in democracy, civil society and economic development.

Key words: economy, market, democracy, civil society, social (public) capital

UVOD

Prema klasičnom liberalističkom učenju slobodna tržišna ekonomija se smatra uslovom sine qua non civilnog društva. Ekonomija i sloboda kao i demokratija u cjelini su u međusobnoj vezi. Napredak ekonomije je vezan za napredak slobode i razvoj demokratije koja je osnovni ekonomski input. Navedeni dijelovi klasičnog liberalističkog pristupa u savremenim uslovima su doživjeli i doživljavaju određene promjene. Općenito, odnos ekonomije i politike je jedno od ključnih pitanja društva poprilično zanemareno kako u političkoj teoriji tako i u ekonomskoj nauci. Tema o odnosu ekonomskog razvoja i demokratije je prisutna u teoriji i nauci, posebno u sociologiji, a implicitno od Marksa i eksplicitno od Šumpetera i Lipseta, pa do Polanjskog i Pševorskog. Dakle ključno je pitanje, da li postoji korelativna veza između ekonomskog razvoja i demokratije i vice versa. Drugim riječima, da li su demokratska društva uspješnija u ekonomskom razvoju od nedemokratskih? I obrnuto, da li demokratski razvoj i ekonomsko bogatstvo nužno i uvijek doprinose uspostavljanju demokratije? Na ova i slična pitanja nema jasnih i jednoznačnih odgovora ni u teoriji ni u praksi. Za raspravu o civilnom društvu i demokratiji kao i ekonomiji kao faktoru njihovog razvoja, to pitanje se pojavljuje u vidu dvije paralelne i komplementarne teme: kao odnos demokratije i ekonomskog razvoja i odnos civilnog društva i društvenog kapitala.

DEMOKRATIJA I EKONOMSKI RAZVOJ

Postojala su a i danas postoje neka društva koja nisu bila demokratska a imala su visoke stope ekonomskog rasta – mnoga socijalistička društva koja su često imala relativno visoke stope ekonomskog rasta, pa su zbog toga sebe pred masama siromašnih predstavljala kao prečicu ka modernizaciji, zatim, tu je i primjer takozvanih azijskih tigrova. Uzgred, jedan od razloga što su teorije modernizacije izgubile na privlačnosti kakvu su imale sredinom 20. vijeka, je što su smatrale da demokratija može da se prirodno pojavi tek kad društvo prođe određene ekonomske i socijalne transformacije.

"Osnovna pretpostavka teorije modernizacije bila je da društva prolaze kroz jedan opšti proces, u odnosu na koji je demokratija samo završni čin (final facet)."¹

S druge strane, ekonomsko bogatstvo, samo po sebi još ne znači i garanciju demokratije (primjer Saudijske Arabije i sličnih zemalja). Danas se, međutim, dosta široko prihvata mišljenje da je demokratija povoljan okvir za razvoj slobodne tržišne privrede i ekonomski razvoj u cjelini; kao i obrnuto, da je uspješan ekonomski razvoj dobra osnova za demokratiju. Mnogi teoretičari otkrivaju u demokratiji neke ekonomske vrline. Tako se recimo smatra da demokratija ohrabruje investiranje, garantujući privatnu svojinu i štiteći ljudska prava; podstiče efikasnu alokaciju sredstava dozvoljavajući slobodan protok ideja, ljudi, dobara i kapitala. Najzad, demokratija primorava vlade da biraju dobre ekonomske politike, zbog prijetnje izbornim sankcijama. S druge strane, da bi se izbjegla uprošćena tumačenja koja se podrazumijevaju pod ekonomskim rastom (a koja se najčešće svode na porast nacionalnog dohotka po glavi stanovnika, GNP/per capita), danas je u mnogo češćoj upotrebi kategorija ekonomskog razvoja,² a još veći kvalitativni sadržaj ima kategorija blagostanja (well being). Političke i civilne slobode koje pruža demokratija imaju sopstvene intrističke vrijednosti, ali pored tih sloboda u teoriji se ukazuje i na značaj blagostanja – pod kojim se najčešće podrazumijevaju tri dimenzije: dohodak i sve što on pruža; zdravlje; i obrazovanje. U ove dvije posljednje dimenzije koncept blagostanja se ukršta sa teorijama i konceptom ljudskog kapitala (human capital).

Među različitim teorijskim pristupima problemu konsolidacije demokratije, savremene takozvane strukturne teorije stavljaju najveći naglasak na pitanja društveno-ekonomskog razvoja. Najkraće rečeno, šanse za demokratiju prema ovom pristupu na bitan način zavise od dostignutog nivoa ekonomskog razvoja. Osnovne kritičke primjedbe koje se upućuju strukturnoj teoriji odnose se na njen determinizam, kao i na linearni i jednodimenzionalni pogled na demokratski razvoj, jer poklanja previše pažnje materijalnim uslovima.

U svakom slučaju, može da se kaže da odnos između demokratije i ekonomskog razvoja, ili, između civilnog društva i slobodnog tržišta, nije indiferentan odnos, odnos ravnodušnosti. To svakako nije jednoznačan odnos, prije bi se moglo reći da je to ambivalentan odnos u kome sile tržišta imaju dvostruko i protivriječno dejstvo na demokratiju. S jedne strane, slobodno tržište i na njemu zasnovana uspješna ekonomija pogoduju unapređivanju demokratije i civilnog društva. To ima tri vida: razvoj individualizma i autonomije građana koji se na tržištu osposobljavaju da prepoznaju svoj interes; umanjivao je arbitrarne moći birokratskog aparata državi, stvaranjem ekonomsko menadžerske podjele; i ograničavanje političke moći ekonomskom moći. S druge strane, negativni efekti tržišne ekonomije na demokratiju ogledaju se u sledećem: nejednakost bogatstva koje se stvara u tržišnoj ekonomiji može realno da umanja političku jednakost uspostavljenju demokratijom; negativni efekti tržišnih zakona, posebno u pogledu nezaposlenosti i pada životnog standarda, mogu da okrenu stanovništvo protiv demokratije, a prema autoritarnim oblicima politike; i najzad prevlast individualnih interesa stimulisana slobodnim tržištem može da dovede do erozije javnog interesa a time i do disfunkcionalnosti demokratskog poretka.³

Svakako, međutim, može se zaključiti da se šanse za održanje i razvoj demokratije uvećavaju sa uspješnim ekonomskim razvojem. I obrnuto u uslovima dugotrajne stagnacije ili neuspjeha u privređivanju može da se dovede u pitanje demokratski poredak vladavine. Drugi dio ili dopuna ovog zaključka može da se formuliše na slijedeći način: ekonomija zasnovana na slobodnoj tržišnoj privredi je nužan ali ne i dovoljan uslov za demokratiju i razvijeno civilno društvo.⁴

Do sličnih zaključaka dolazi i Džon Kin u svojoj analizi tržišta i civilnog društva. On smatra da s jedne strane, privrede koje pokreću robna proizvodnja i razmjena imaju tu veliku prednost što minimiziraju kolektivne gubitke. Nekonkurentni faktori proizvodnje se permanentno i automatski uklanjaju silom tržišnih zakona, što doprinosi visokim ekonomskim učincima i povećanju blagodeti za sve.

S druge strane, robne privrede teže da unište strukturu civilnog društva u kome su ukorijenjene i od kojih u osnovi zavisi njihova reprodukcija. To je, po Kinu ključna strukturna slabost tržišne ekonomije. Tako su

¹ Przeworsky, Adam, and others, *Democracy and Development*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.,³

² Sen, Amartya, *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.

³ Pavlović, Vukašin, *Društveni pokreti i promene, Udruženje za političke nauke Jugoslavije i Fakultet političkih nauka* Beograd, 2003, str.80 – 83.

⁴ Beetcham, David, *Democracy and Human Rights*, Cambridge: Polity Press 1999, str. 76 – 77.

snage na tržišti slijepe za sve eksterne faktore, od kojih na dugi rok zavisi svaka privreda (kao što su obrazovanje, zdravstvo, zaštita i podizanje djece, kultura itd).

Ti promašaji tržišta, kako to kaže Karl Polanji, pokazuju da tržišta ne stvaraju društveni poredak, jer se neki od vitalnih sastojaka tog poretka ne mogu proizvesti na tržištu niti direktno prevesti u cjenovne signale i odnose koje je tržište jedino u stanju da prepozna.

Zbog toga Kin i zaključuje: "Tamo gdje ne postoje tržišta, civilna društva ne mogu da prežive. Ali ovo pravilo se može primijeniti i u obrnutom smjeru: tamo gdje nema civilnog društva ne mogu postojati ni tržišta."⁵

Uvjerljivu historijsku pouku o gore predhodno navedenom pruža revolt istočnoevropskog civilnog društva; naime, u početku je cilj njegovih vodećih aktivista bio ograničenog dometa, usmjeren na izgradnju "socijalističkog civilnog društva", pri čemu su sve akcije nezavisnih udruženja još računale na partnerstvo priznatog političkog aparata, partijske birokratije. Ubrzo se pokazalo da je bilo nužno preći u opoziciju, djelovati na terenu, povući se u "nutrinu" društvenog bića, tamo gdje društvena kretanja izmiču kontroli državnog aparata. Čitav proces odvajanja društva od države je na kraju završio u uvođenju tržišne ekonomije. Čini se da je borba za slobodu pojedinca i društva, koje je pokrenulo obnovu civilnog društva, morala završiti u uvođenju slobodne tržišne razmjene. Sklonost da se na "individualnu autonomiju i tržišnu ekonomiju uglavnom gleda kao na dva stuba civilnog društva"⁶ se pokazala vjerodostojnom. Neki autori su skloni, upravo na tragu Adama Smitha, Hegela i Marksa, da ukazujući na pravu prirodu individualne anatomije u kapitalizmu, gotovo sasvim poistovijete područje civilnog društva i tržišnog natjecanja, vidjevši na obje strane nemilosrdnu borbu privatnih osoba za ostvarenje svojih "sebičnih" ciljeva.⁷

Drgi autori poput J. Ehrenberga su, na osnovu istih argumenata, u karakterističnoj klimi devedesetih godina, u doba oduševljenja sa disidentskim uspjesima u političkoj demokratizaciji istočnoevropskih zemalja, odlučili pokušati sa gorkim otrežnjenjem: "Nije civilno društvo obnovljeno u istočnoj Evropi – nego je to kapitalizam."⁸

Međutim, ovakvi zaključci ipak ostaju u formi provokativnih pitanja. Oni u stvari nastoje pokopati naivno i idilično shvatanje civilnog društva, koje se uglavnom poziva na Tokvila (Tocquevilla) i njegovu očaranost skupovima u Novoj Engleskoj.

U kontekstu kasnog kapitalizma zapadnih zemalja, ovom Francuzu koji je opisivao predindustrijsku Ameriku svakako treba dodati Smitha i Marksa. Imajući u vidu noviju sve posvemašnju dominaciju kapitala nad svim segmentima društva moglo bi se zaključiti zajedno sa Ehrenbergom, da se civilno društvo pojavljuje kao jednako malo autonomno u realnom kapitalizmu kao što je to bilo u realnom socijalizmu. Ipak bi bilo sasvim pretjerano svesti ga na igračku u rukama kapitala. Umjesto da se jednostavno mačem presiječe dijalektika autonomije i ovisnosti koja upravo karakterizira ovu "sferu posredovanja", potrebno je na njoj insistirati, vezujući je neposredno uz sasvim konkretne društvene, političke, pravne i ekonomske kontekste. Postavljeno kao "sfera posredovanja" civilno društvo već kao pojam podliježe dvosmislenostima i paradoksima. To je sfera privatnog koja je javna, sfera izvan države koja treba državu da bi postojala, sfera slobode koja se čvrsto veže uz zakon, sfera natjecanja "sebičnih pojedinaca" koju je teško razdvojiti od tržišta, a predstavlja najpouzdaniji oslonac društva protiv podpadanja pod dominaciju tržišta, itd. Kao pojam koji obilježava mjesto prelaza, on istovremeno obilježava i tačku artikulacije najznačajnijih segmenata moderne stvarnosti, obilježenih najznačajnijim pojmovima političke teorije. Kao što primjećuje Seligman, "sama ideja civilnog društva dotiče i obuhvata glavne teme zapadnjačke političke tradicije", pa "nije čudo da su savremene upotrebe ovog termina često preširoke i bez analitičke stogosti."⁹

⁵ Keane, John, *Civil Society, Old Images, New Visions*, Cambridge: Polity Press, 1988., 19

⁶ John, Ehrenberg, *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York, University Press, New York and London, 1999, str. 181.

⁷ Adam, B. Seligman, *The Idea of Civil Society*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1992, str. 5.

⁸ J. Ehrenberg, op. cit. str. 8.

⁹ A., B., Seligman, op. cit. str. 3

CIVILNO DRUŠTVO I SOCIJALNI KAPITAL

Socijalni ili društveni kapital (Social Capital) je u novijim razmatranjima o civilnom društvu postao jedan od najfrekventnijih pojmova. Zato su najzaslužniji Pjer Burdije (francuski sociolog politike) i Džejsms Koleman (američki ekonomista), koji su tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog vijeka u društvenoj i političkoj teoriji a dijelom i u ekonomskoj nauci, utemeljili teoriju društvenog kapitala (Social Capital Theory). U posljednje dvije decenije, a naročito nakon pojave knjige Roberta Patnama, "Učiniti demokratiju djelotvornom" (1993.), ova teorijska pozicija će postati vrlo uticajna i dovesti će do vrlo plodnih teorijskih rasprava. Za otvaranje tih rasprava je najzaslužnija takozvana neokantovska struja mišljenja, pa je zbog toga ovdje neophodno podsjetiti vrlo kratko na Tokvila i njegove pozicije u pristupu demokratiji i civilnom društvu.

Aleksis de Tokvil, odnosno njegova teorija o demokratiji, krajem dvadesetog vijeka, oživljava rasprave o civilnom društvu i to sa novim pristupom pod kategorijom društvenog kapitala (Social Capital Approach) i doživljava ponovo punu afirmaciju. Tokvil je prvi veliki mislilac modernog doba koji je svjestan sveopšteg i neodoljivog nastupanja demokratije u svijetu. U svojoj poznatoj knjizi "O demokratiji u Americi" iskazuje čvrsto uvjerenje i ubjeđenje da je demokratska revolucija neotklonjiva i da protiv nje ne bi bilo ni mudro ni poželjno se boriti. Tokvil je bio svjestan snage, ali i slabosti demokratije, njenih prednosti ali i nedostataka, njenih dostignuća ali i posrnuća (premda je bio odnosno živio na samom početku novovjekovne demokratske revolucije). Na primjeru Amerike on pokazuje sve dobrobiti demokratije za slobodu pojedinca i društva, ali i ukazuje na opasnosti koje od nje prijete za tu istu slobodu, jer demokratija ide na ruku demagogiji i mediokritetstvu i omogućuje najgori oblik despotizma – tiraniju većine. Tokvil smatra da demokratija, na duži rok naročito, pogoduje uvećavanju unutrašnjih snaga države i društva; ona širi blagostanje, razvija građansku svijest, ojačava poštovanje zakona u raznim društvenim klasama.¹⁰ Tokvilova formula da je civilno društvo najvažnija škola demokratije izuzetno je aktuelna i danas.

SOCIJALNI (DRUŠTVENI) KAPITAL

Postavlja se pitanje, šta je zapravo socijalni (društveni) kapital?

Polazište u objašnjenju je Tokvilovo pridavanje značaja dobrovoljnim udruženjima i nicanje neokantovske škole mišljenja u savremenim uslovima. Jedna od polaznih ideja ove škole je da participacija u grupama civilnog društva proizvodi i uvećava socijalni (društveni) kapital. Da bi se preciznije odgovorilo na pitanje šta je socijalni (društveni) kapital, neophodno je najprije odrediti šta je uopšte kapital. Jedna od mogućih, i čini se najprihvatljivijih, definicija kapitala jeste ona koja pod tim terminom podrazumijeva svako ulaganje određenih resursa sa očekivanom povratnom dobiti na tržištu.¹¹ U ovoj definiciji sva tri ključna elementa imaju šire značenje od uobičajenog. Resursi se ne svode samo na finansijske, niti se dobit svodi samo na profit, a tržište, pored ekonomskog, može da bude političko, kulturno, simboličko, društveno. Pojam kapital je, kao i većina važnih teorijskih pojmova u društvenim naukama, doživio transformaciju i znatnu evoluciju tokom vremena. Ako pođemo od Marksa, kod njega je kapital prvenstveno značio novac i sredstva za proizvodnju koje njihov vlasnik (kapitalista) ulaže u proces proizvodnje da bi dobio višak vrijednosti, a u okviru njega profit, koji se pojavljuje kao glavna motivaciona i pokretačka snaga tog tipa društvene reprodukcije.

Za razliku od Marksove klasične teorije, neokapital teorija stavlja akcenat na ljudski kapital (human capital). Smatra se da je prvu sistematsku prezentaciju argumenata o ljudskom kapitalu ponudio Teodor Šulc (Theodore Schultz) u predsjedničkoj adresi na skupštini Američke ekonomske asocijacije, 1960. godine. Za razliku od fizičkog kapitala u Marksovom smislu, ljudski kapital je vrijednost dodata radniku kad se od njega zahtijeva znanje, obučenost, trening, iskustvo i drugi kvaliteti (zdravlje, mobilnost i drugo) korisni poslodavcu ili firmi u procesu proizvodnje i razmjene. Drugim riječima, na ljudski kapital se može gledati kao na investiciju od strane radnika, koja doprinosi uvećanju vrijednosti u procesu proizvodnje robe. Ova vrijednost, po Šulcu, omogućava povećanje troškova kako u potrošnji, tako i u investicijama. Uobičajeno se veličina ljudskog kapitala operacionalizuje i mjeri kategorijama obrazovanja, treninga i iskustva.

¹⁰ Tokvil, Aleksis de, O demokratiji u Americi, Titograd i Sremski Karlovci: CID i IKZS, 1990.

¹¹ Nan, Lin, Social Capital, a Theory of Social Structure and Action, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog vijeka Pjer Burdije¹² je ponudio koncepciju kulturnog kapitala, kao vrlo različitu i alternativnu u odnosu na neokapital teoriju ljudskog kapitala. Burdije¹³ definiše kulturu kao sistem simbola i značenja. Njegov argument je da dominantna klasa u društvu nameće svoju kulturu kroz obrazovanje i pedagošku akciju, čime se internalizuju dominantni simboli i značenja vladajuće kulture u narednoj generaciji. Burdije razvija koncept kulturnog kapitala iz pojma društvene prakse i društvene reprodukcije simbola i značenja. Po njemu je društvena reprodukcija nametanje "simboličkog nasilja" dominantne klase klasi kojom se dominira. Kroz pedagošku praksu se kultura i vrijednosti dominantne klase pogrešno prepoznaju i priznaju kao kultura i vrijednosti čitavog društva. Upravo to učenje, preuzimanje i pogrešno priznavanje dominantne kulture i njenih vrijednosti kroz legitimirano znanje Burdije naziva kulturnim kapitalom. Kao što se relativno lako uočava, između Burdijeovog pojma kulturnog kapitala i Gramšijevog pojma hegemonije postoji vrlo visok stepen analogije.

Pjer Burdije smatra da se kapital u različitim vidovima pojavljuje kao glavni ulog u neprekidnim društvenim sukobima i borbama. On je identifikovao široku skalu oblika kapitala kao najvažnijeg uloga (As Being at Stake), a među njima kao ostale izdvaja sledeće: ekonomski kapital, društveni kapital (odnosi sa važnim drugim), kulturni kapital i simbolički i lingvistički kapital. Ekonomski i kulturni, kao i simbolički kapital spadaju u opštem smislu u društveni kapital. Za razliku od Burdijea, čija se teorijska pozicija nalazi između postmarksizma i simbolizma postmodernog mišljenja, Džejsms Koleman je predstavnik teorije racionalnog izbora koja nastoji da poveže ekonomiju i sociologiju kao i politiku. On definiše socijalni kapital kao specifičnu vrstu resursa dostupnu nekom akteru, koja obuhvata raznovrsne sadržaje koji olakšavaju određene akcije aktera (ličnosti ili udruženih aktera) unutar date društvene strukture. On locira socijalni kapital prvenstveno unutar primordijalnog domena, smatrajući tako da opadanje značaja porodice dovodi do umanjenja i opadanja društvenog kapitala, pošto njegovo socijalno funkcionisanje zavisi od toga. Kolemanova koncepcija je kritikovana kao funkcionalistička i konzervativna jer je povezana sa organicističkom idejom društvene zajednice i socijalnog kapitala.¹⁴ U devedesetim godinama dvadesetog vijeka, kao što je rečeno, rasprava o društvenom kapitalu postaje intenzivna, nakon istraživanja koje je pod rukovodstvom Roberta Patnama sprovedeno u Italiji na temu kako funkcionise demokratija nakon uvođenja regionalizma. Patnam i saradnici su svoje istraživanje započeli oslanjajući se na komplementarne teorijske rezultate tri škole mišljenja. Prva, akcenat stavlja na institucionalni dizajn demokratije i institucionalno izvođenje. Oni prihvataju dva osnovna stava neoinstitucionalizma: a. Institucije oblikuju politiku b. institucije su oblikovane istorijom i socijalnim kontekstom.¹⁵ Druga, težište stavlja na društveno-ekonomske faktore. Tu je osnovno pitanje uticaj društvenog razvoja i ekonomskog blagostanja na izgledu efektivne demokratije. Treća, naglašava sociokulturne faktore demokratije, i to je ona škola koja se oslanja na Tokvila i njegovo ukazivanje značaja običaja i vrijednosti (mores) za demokratski politički život.¹⁶ Zbog naglašavanja demokratske važnosti građanske asocijativnosti i civilnog društva Patnamovo djelo je dalo novi polet neotokvilovskoj struji mišljenja. U okviru navedenog trećeg pristupa Patnam je ukazao na osobitu funkciju društvenog kapitala. Pod društvenim kapitalom on podrazumijeva one karakteristike društvenog života koje osposobljavaju učesnike da zajednički djeluju mnogo efektivnije kako bi postigli ciljeve koje dijele. U tom smislu Patnam definiše društveni kapital kao trijadu mreža, normi i povjerenja (networks, norms and trust).¹⁷ To je uticalo da se tema povjerenja nađe u žiži interesovanja društvene teorije tokom devedesetih godina dvadesetog vijeka.¹⁸

U kratkom osvrtu na kraju, na značaj razvoja civilnog društva u Bosni i Hercegovini i uticaja ekonomije na taj razvoj, treba poći od potrebe daljeg razvoja liberalne demokratije i tržišne ekonomije (odnosno prelaska iz netržišne ekonomije kao dirigovane u tržišnu), a što će se ostvarivati kroz procese postkomunističke tranzicije. Upravo ti tranzicijski procesi traže i nameću daleko veću, ako ne i presudnu ulogu civilnog

¹² Bourdieu, Pierre, Što znači govoriti, Naprijed, Zagreb, 1992.

¹³ Bourdieu, Pierre, Practical Reason, Cambridge: Polity, 1988.

¹⁴ Schuller, Tom, Baron, Stephen and Field, John, Social Capital: A Review and Critique, u Social Capital, Critical Perspectives, Oxford: Oxford University Press, 2000, 5 – 8.

¹⁵ Putnam, Robert, Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy, Princeton and New Jersey: Princeton University Press, 1993, 7 - 8

¹⁶ Ibid, 11.

¹⁷ Schuller, Tom, ... op. cit. str. 9

¹⁸ Mark, Warren, Democracy and Trust, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

društva u cjelokupnom društvenom i političkom životu zemlje. U okviru tog procesa vrlo je bitan, pored demokratizacije i proces reintegracije bosanskohercegovačkog društva i države.

Samo bi krah svih pokušaja razvoja civilnog društva pokazao nedostatak temelja – pluralnog društva koje još čeka na svoje rođenje u Bosni i Hercegovini, a to bi Bosnu i Hercegovinu stavilo u najveće iskušenje u njenoj novijoj historiji u smislu njene dalje opstojnosti uopšte.

ZAKLJUČAK

Rast demokratskih ljudskih sloboda širio je polje ekonomije i povećavalo stepen njene racionalnosti. Sužene ljudske demokratske slobode sužavale su mogućnosti ekonomskog razvoja. S druge strane tržišna ekonomija i ekonomski razvoj postaju faktor koji omogućuje i utiče na širenje prostora demokratije a na tim osnovama i razvoja civilnog društva. Bez obzira na međusobnu povezanost ovih pojava i procesa, tu ipak nije prisutan automatizam u dešavanju, nego ima određenih ostupanja i izuzetaka. U najproduktivnijim postindustrijskim društvima, potreba za živim i fleksibilnim civilnim društvom sa na normama baziranoj razmjeni i neformalnim, decentralizovanim i horizontalo postavljenim organizacijama – umreženo civilno društvo – postaje sve veća potreba s porastom složenosti i kompjuterizacije roba i usluga. U stvari, ova naglašena uzajamna zavisnost savremenih tržišta i drugih institucija civilnog društva potvrđuje staro pravilo o jakim i slabim stranama tržišnih snaga. S jedne strane, privrede koje pokreće robna proizvodnja i razmjena imaju tu veliku prednost što minimiziraju kolektivne gubitke. Snage na tržištu obezbjeđuju da se faktori proizvodnje, čiji učinak nije u skladu sa tekućim standardima efikasnosti, neprekidno i brzo eliminišu i primorani su da nađu alternativne i produktivnije primjene. Snage na tržištu stalno obezbjeđuju da "nekonkurentni" faktori proizvodnje budu uklonjeni. S druge strane, to su i ključne strukturne slabosti tržišta – robne privrede teže da unište strukturu civilnog društva u kom su uvijek i već ukorijenjene i od kojih zavisi u osnovi njihova reprodukcija. Međutim, ti procesi i pojave ne djeluju po principu automatizma i ovo djelovanje tržišne privrede odnosno tržišta ne vrši se stalno na štetu razvoja civilnog društva.

Koncept socijalnog (društvenog) kapitala je značajan činilac razvoja civilnog društva i on pomjera fokus analize sa ponašanja individualnih aktera strukturnu matricu odnosa među akterima, društvenim dijelovima i institucijama; pomoću njega se omogućava uspostava veza između nivoa društva (mikro, mezo i makro); u istraživanju i analizi ideja socijalnog kapitala omogućava interdisciplinarni pristup u analizi demokratije i civilnog društva; zatim, da se problemi vrijednosti ponovo unesu u samo jezgro naučnog i društvenog diskursa, kao što koncept socijalnog kapitala ima i visoke heurističke kvalitete (operacionalizacija društvenim istraživanjima, aplikativna vrijednost, itd.).

Diskusija i rasprave o razvoju demokratije i civilnog društva kao prve pretpostavke uspješno ekonomskog razvoja traju neprekidno, a kao što se u tim diskusijama i raspravama ističe i uloga i značaj ekonomije kao jednog od faktora, veoma značajnog, za razvoj demokratije i civilnog društva uopšte. Za Bosnu i Hercegovinu kao tranzicijsku zemlju, to je posebno značajno, jer se bez razvoja ekonomije odnosno ekonomskog razvoja ne može očekivati dalja izgradnja i razvoj civilnog društva.

LITERATURA;

1. Bourdieu, Pierre, Šta znači govoriti, Naprijed, Zagreb, 1992.
2. Cohen, Jean, Trust Vouluntary association and Workable Democracy: The Contemporary American Dicourse of Civil Society u "Democracy and Trust", Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
3. Keane, John, Civilno društvo, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
4. Lin, Nan, Social Capital, A Theory of Social Structure and Action, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
5. Pavlović, Vukašin, Civilno društvo i demokratija, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
6. Pavlović, Vukašin, Društveni pokreti i promene, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
7. Polanji, Karl, Velika transformacija, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
8. Przeworsky, Adam, and others, Democracy and Development, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
9. Putnam, Robert, Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy, Princeton and New Yersey, Princeton University Press, 1999.
10. Schuller, T., Baron, Stephen and Field, John, Social Capital, Critical Perspectives, Oxford, Oxford University Press, 2000.
11. Schumpeter, Jozef, Kapitalizam, socijalizam, demokratija, Globus, Zagreb, 1981.
12. Seligman, Adam, The Idea of Civil Society, New York, Free Press, 1992.
13. Sen, Amartja, Razvoj kao sloboda, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
14. Tokvil, Aleksis de, O demokratiji u Americi, Titograd i Sremski Karlovci, CID i IKZS, 1990.
15. Vlaisavljević, Ugo, Etnopolitika i građanstvo, Dijalog, Mostar, 2006.
16. Waren, Mark, Democracy and Trust, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.